5. *Галичев А. И.* Кинетический и проксемический компоненты речевого общения: Автореф. дис ... канд. филол. наук: 10.02.15 / Моск. гос. ун-т. – М., 1987. – 22 с. 6. *Грейдина Н. Л.* Основы коммуникативной презентации. – М.: Восток – Запад, 2005. – 384 с. 7. *Крейндлин Г. Е.* Невербальная семиотика: язык тела и естественный язык. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – 592 с.; 8. *Ломов Б. Ф., Беляева А. В., Носуленко В. Н.* Вербальное кодирование в познавательных процессах. – М.: Наука, 1986. – С. 11 – 12.; 9. *Почепцов Г. Г.* Теория коммуникации. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер. – 2001. – С. 60–61.; 10. *Солощук Л. В.* Посмішка як мімічний жест та її роль в англомовному діалогічному дискурсі // Новітня філологія. – Миколаїв, 2005. – Вип. 1. – С. 6–13.; 11.*Сукуленко Н. И.* Отражение обыденного сознания в образной языковой картине мира. – К.: Наукова думка, 1991. – 161 с.; 12. *Хейдеметс М.* Обзор исследований о пространственном факторе в межличностных отношениях // Человек, среда, пространство. Исследования по психологическим проблемам пространственно-предметной среды. – Тарту: Тартуский ун-т, 1979. – С. 129–161.; 13. *Шейгал Е. И., Черватюк И. С.* Власть и речевая коммуникация // Известия РАН. Серия литературы и языка. – 2005. – т. 64. – № 5. – С. 38–45.; 14. *Cüceloğlu D.* İnsan İnsana. – Remzi Kitabevi. – İstanbul, 1995; 15. *Ergin A.* Eğitimde İletişim. - Anı Yayıncılık. – Ankara, 2000; 16. *Mutlu E.* İletişim Sözlüğü. – Ark Yayınevi. – Ankara, 1994; 17. *Nesin A.* Yaşar Ne Yaşar Ne Yaşamaz, Beşinci Basım, Şubat, Nesin Yayınevi. – İstanbul, 2008; 18. *Özgören Ş.* Dikkat Vücudunuz konuşuyor.– Academyplus Yayın Evi. – Ankara, 2000.

Надійшла до редколегії 15.09.09

Г. Халимоненко, д-р філол. наук, проф.

ПОХОДЖЕННЯ ТЕРМІНА "БУНЧУК"

На матеріалі тюркської лексики висвітлюється походження слова "бунчук".

The word " bunchuk" on the base of turkish languages have been considered.

У словниках української мови термін тлумачиться так: БУНЧУГ, БУНЧЮК "знамено з кінського хвоста, яке несли перед гетьманом" (1. 64); БУНЧУК "знак гетьманської влади; складався з довгого древка з насадженим на нього золотим яблуком з білим султаном з кінського волосся; на час походів бунчук ставили перед наметом гетьмана, в бою чи в пору врочистостей його возили перед гетьманом. У полках бунчуг використовували як одне із знамен"; також "низка бісеру","12 разків намиста"; БУНЧУКОВЕ ТОВАРИСТВО "гетьманський штаб", "гетьманський почет"; БУНЧУКОВИЙ ТОВАРИШ "охоронць бунчука, посада введена І. Мазепою" (2.15); БУНЧИК "низка бісеру" (3.134); БУНЧУК "один із знаків гетьманської влади: древко з металевим яблуком на кінці, під яким звішувався кінський хвіст" (4, 111); "булава з металевою кулькою на кінці та прикрасою – китицею з кінського волосу; в давні часи широко застосовувалася в Туреччині, Польщі, Росії (як ознака влади козацьких отаманів) і в Україні (як ознака влади гетьманів), (5, 257); БУНЧУК, БУНЧУГ "булава з китицею з кінського волосу як символ влади" (6. 1, 296).

Д. Яворницький подає ще ширше тлумачення: "Бунчуком називалася проста, пофарбована чорною фарбою палиця, завдовжки чотири з половиною аршини, на верхівку якої набивали мідяну, іноді позолочену кулю, а під неї вкладали фарбоване біле або чорне волосся з кінського хвоста з чотирма чи шістьма косами поверх волосся. Зважаючи на призначення бунчука, запозичили його козаки у турків". До цього Д. Яворницький додає ще й легенду з відомої праці Рігельмана: "Цей знак (бунчук) туркам перемогу дарував. Коли вони кинулися втікати, втративши великий штандарт, то їхній ватаг, відсікши шаблею у коня хвіст, прив'язав його до списа, зібрав рештки війська й переміг супротивника" (7. 1, 229).

В інших слов'янських мовах термін відомий лише як найменування одного з козацьких клейнодів в українських козаків або турецької військової емблеми (6. 1, 296), через що орієнталісти ніколи впритул не бралися до з'ясування його походження, напр. Н. Дмітрієв (8.531) який все таки пов'язував укр. б у н ч у к з тюрк. bojun/ mojun "шия" та навів тур. bonçuq "perles fauses", пор. тур. (суч.) boncuq "різнокольорове скляне намисто", "синя намистинка, яку носять, щоб не зурочили" (9. 125).

У пам'ятках тюркських мов термін засвідчується досить рано, але тільки у формі monçuq, munçuq, monçaq (XIст.) "будь-який коштовний камінь; ікло лева чи оберіг, що їх вішають на шию коня" (14. 349;25. 346, 348), також кипч. XIV, чаг. XV "намистина"; чаг. minçaq, muncaq, muncuq "мушлі, барвисті скляні намистинки, якими прикрашають шию коням чи віслюкам" (10.1, 293; 11.4, 2190); каз. moinşaq, кирг. moinço "червоне намисто", сарт. moinça "хомут"; тел. monçoq "перли, намисто" (11.4,2120; 2123); також караїм. bojmunçaq " прикраси з коштовного каміння" < boin "шия" + munçaq "бісер, намисто", крм.bunçuq "мушлі, кульки, намисто, що його надягають на шию коням", qatyr bunçuğu "прикраса на шиї мула", тур. buncuq "намистинки, мушлі, несправжні (скляні) перлини" , nazar buncuğu "намисто від пристріту" (11.4, 1645; 1815); крм. munçaq "бісер, намисто", muncaq "коштовний камінь", тат. muncaqa "намисто з монет", тюрк. (Дагестан) muncaq "коштовний камінь" (11.4, 2190); аз. (Нізамі Гянджеві, "Хосров та Ширін") muncuq "емблема у вигляді напівмісяця на верхівці прапора". Ресенен (12.84) наводить також монг.monçag "прикраса на шиї коня", кор. mung "куля; круглий".

У пам'ятках української писемності термін уперше засвідчується у вигляді антропоніма: "В літо 1169. Почали (половці) Чагровичі до нього (Володимира Мстиславича) слати (послів) – Чекман, і брат його Тошман, і Моначюк"; "В літо 1202. (Бояри) Мстибог, і Мончюк, і Микифор сказали: "Не подобає нам убитти посла" (13. 292; 370). Ясна річ, в основі тодішнього половецького антропоніма ніяк не могла бути така реалія як "емблема влади, різновид штандарта, прапор", очевидно, ім'я дитини ототожнювали з певною коштовністю – недарма Клосон (14.349), зважаючи на пізніші значення слова "бісер, намисто з бісеру", висловив версію, що спершу лексема мала загальне значення: "ювелірний, коштовний камінь". А проте в цьому ж літописі засвідчуємо фактично ту саму реалію, яку українці в добу козаччини називали б у н ч у к о м, щоправда в літописі маємо назву "челка стягова": "В літо 1172. І зустрілися стрільці з обох сторін, і порубали вони (половці) й стягоносця нашого, і чолку стягову обірвали із стяга… Володислав тоді надумав узяти стяг Михалків і надів на нього шолом. І зібралися (наші коло стяга), і вдарили на них (половців), і стягоносця половецького порубали" (13.302). Редактори-видавці літописа цілком правильно пояснили вираз "челка стягова" – "китиця із кінського волосу на знамені, бунчук". Отже, як бачимо, у війську українських князів у вжитку був той самий штандарт, що й у тюрків, лиш мав він свою питому назву, очевидно, кальку. Зафіксований термін ч о л к а і у "Слові о полку Ігоревім": "Чрьленъ стягъ, была хорюговь, чрьлена чолка, сребрно стружіе", що його тлумачать як "бунчук" (15. 146). Виникає проте питання: чолку русичі робили з кінського хвоста чи все таки з волосся, зрізаного з гриви (адже ч о л к а!). Відомо, що тюрки й справді прикрашали волосся на кінській голові: тюрк. alynçaq "предмет, який чіпляють до кінського чола для прикрашання" < alyn "лоб" (16.89); також узб. ("Алпамиш") qutas "прикраса, оберіг, намисто , що його надягали на шию коня"; с.-тюрк. (1312р.)qutuz "волосся, що його чіпляють до шиї тварини" (12.305); тур. qotas "бант з волосся морського коня, що його чіпляють до шиї огира" (11. 2, 608).

В українському юридичному документі 1494 р. засвідчується ще один антропонім, цього разу вже з початковим б-: Мы Стефан воєвода знаменито чиним ожє… слоуга наш Бончок и сєстри єго продали єдно сєло" (17.112). А в пам'ятках XVI–XVII ст. термін трапляється вже досить часто і як найменування реалії: (1582) "кончер и бунчук сребром оправніе" (18.XVIII, 44); "гетманов коронних знаки войсковіе, то есть булави и бунчуки у свои руки узял" (19.12); В літо 1576. (король Стефан Баторій) видя у козаков мужест-

© Халимоненко Г., 2010

во великое… постави им Гетмана, присла им корогов, бунчук и булаву" (20.21); "Хмелницкій… одослал теж излишніе в походь непотребніє корогви, бунчуки, булави" (21.78).

Отже, тюркський термін monçuq/ bonçuq засвідчений зі значенням "коштовний камінь, намисто, бісер тощо", але на відміну від укр. б у н ч у к він у пам'ятках тюркської писемності фактично не вживається на означення штандарта, символа влади, прапора – з цією метою тюрки вживали термін tuğ. Звичай прикрашати коней та й самих воїнів жмутом волосся відомий у Центральній Азії ще з VIII ст.: "коні та воїни були прикрашені шовком та жмутами волосся, які на ілюстраціях іноді нагадують хвіст-штандарт tuğ (22.140). Етимологію терміна tuğ, яку у праці "История Чингис-хана" запропонував Ф. Ердман (23.15): " монг.tuq < tu "хвіст тібетського конехвостого бика – військовий знак, що відповідає нашому прапору; звідси походить тюркський бунчук" підтримують турецькі мовознавці: "TUĞ – символ повноважень; зроблений із жердини завдовжки як спис, на кінці якої насаджена позолочена мідяна куля, з-під якої вільно звисає кінський хвіст. У декотрих джерелах трапляється інформація, що головні убори падишахів та візирів також прикрашали с у л т а н и (sorguç) з кінського волосся. Найперше tuğ робили з хвоста тибетського бика, і лише на теренах Середньої Азії тюрки застосували кінський хвіст" (24.452). Щоправда Ресенен дещо уточнює формальні ознаки монгольського та китайського термінів: тюрк. tuğ < tuq < монг. tug < кит. *dug "штандарт, прапор" (12.496). У пам'ятках писемності засвідчується у XII–XIII ст., до того ж не тільки зі значенням "прапор", а й "барабан": "tuğuğ örü tikip" "високо звівши знамено"; "tuğ uruldy" "вдарили в барабан" (25.584). Пізніше значення "барабан" вже не засвідчується: с.-тюрк. tuğ "стяг, яким вшановують хакана" < монг. tug < кит. * dug "стяг, штандарт" (12.496). Ця ж регалія мала назву tuğ і в Кримському ханстві: "При вступі на ханський престол піднімався стяг та ханський бунчук (tuğ), а також вручався воєнний барабан" (26. 23).

Що стосується етимології тюрк. bunçuq/ monçuq, то тюркологи розкладають його (з деякими варіаціями) на bojun/ mojun > bojun/ mojun > *bon/ *mon "шия" + – çaq = "те, що прикрашає шию коня, мула тощо" (27. 757; 12. 80, 84, 340; 28.195). Але при цьому К. Г. Менгес вважає, що така форма до того зазнала контамінації з монг. (> тюрк.) moncoq "щось кругле: куля, м'яч тощо". У плані семасіології наводяться такі приклади: тюрк. bojunduruq: bojuntruq "ярмо" (11. 1661; 25. 111). Потрібно додати також, що Доерфер (29.32 та Клосон (14.349) наполягають на тому, що первісна форма слова мала початкове b-, а не m-.

У тюрк. bunçuq можна вбачатти також композит з наведених вище: bon "шия" + tuğ "штандарт", якщо припустити можливість змішування лексем tuğ і tüg, tük "волосся", адже давньоукр. "чолка стягова" дає для цього підстави. Пор., наприклад, чаг. bojun (boj + jün) "пір'я птахів на шиї у вигляді нашийника" (11.1659).

Для етимологізації терміна для нас також є дуже важливе караїм. bojmunçaq < boin "шия" + muncaq "прикраса з коштовного каміння" (11.1649), яке внаслідок стягнення могло трансформуватися на bonçaq > bonçuq > bunçuq.

Отже, на певному етапі у війську котрогось тюркського етносу чи племінного об'єднання (печеніги, половці, чорні клобуки) стала вживатися регалія-штандарт, складовою частиною якої був жмут кінського волосся (з хвоста чи гриви), що одержала назву б у н ч у к – спершу просто грива коня, прикрашена бісером, коштовним камінням, намистом тощо.

Не можемо оминути ще однієї версії походження цього терміна, йдеться про санскрит. punçh (пор. англ. bunch " кетяг, жмут, гроно, в'язанка"), засвідчене у "Магабгараті" й перекладене терміном б у н ч у к: "З бунчуком з хвоста лева рухався Ашваттхаман". Значення санскритської лексеми детально пояснює Б. Смирнов: bunch "хвіст бика особливої породи, спершу вживався як різновид віяла, а з часом ця реалія стала однією з княжих регалій одного рівня з білою парасолею. Цю реалію в індійців запозичили тюрки, допустивши певну зміну: хвіст міг бути й кінський. Українці, перейнявши у тюрків регалію, зберегли й тюркську назву б у н ч у к" (30.253).

Як бачимо, пошуки етимона укр. б у н ч у к вимагають додаткового дослідження. В ЕСУМ (6.297) підтримується версія Локоча про перську основу тюркського терміна. У перській літературі слово засвідчується теж досить рано, напр. у вірші Масуда Зінаті Алаві (XI ст.): " حلم از ساقیان به بای کنیم باز مبجوقها ز زلف سیاه " ("Знаменами нашими будуть чашники, Бунчуками (в тексті м о н ч у к) – чорні кучері". Фіксують це слово й лексикографічні праці: منجوقmoncuq "бісер, намистинки"; mencuq "застар. прапор, бунчук; верхівка прапора; прикраса на вершині башти (куля, корона)" (31.564). Проте перська форма з початковим м- виключає можливість запозичення слова з гінді (санскрит. punçh), до того ж прикінцевий аф. (? – чук, ук) свідчить про тюркську морфологію слова.

Таким чином, проблема етимології тюркської лексеми остаточно не розв'язана, але можна упевнено сказати, що етимон укр. б у н ч у к – це тюрк. bunçuq, запозичене з котроїсь тюркської мови, в якій воно мало значення тотожне українському терміну. Зважаючи на засвідчене у давньоукраїнських пам'ятках "чолка стягова", яке, очевидно, є калькою тюркського слова, висловлюємо версію, що українці перейняли військову регалію б у н ч у к від половців або тих тюркських етносів, котрі відомі під найменням "чорні клобуки". Саме це племінне об'єднання виконувало у війську київських князів функцію прикордонних загонів, і частина військової термінології від них перейшла до мови українського козацтва. Дуже важливою підпорою для нашої версії є збережене у мові караїмів bojmunçaq (11. 1649), адже ця мова дуже близька з половецькою, та й печенізькі лексичні елементи відображені у ній досить рельєфно.

1. *Білецький-Носенко П.* Словник української мови. – К., 1966; 2. *Піскунов Ф.* Словник живої народної, письменної і актової мови руських югівщан. – К., 1882; 3. *Шейковський К.* Опыт южнорусского словаря. –К,. 1861; 4. *Грінченко Б.* Словарь української мови. – Т. 1. – К., 1907; 5. Словник української мови. Т. 1. –К., 1970; 6. Етимологічний словник української мови. – Т. 1. – К., 1982; 7. *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків. – Т. 1. – К., 1990; 8. *Дмитриев Н.* Строй тюркских языков. – М., 1962; 9. Турецко-русский словарь. – М., 1979; 10. *Будагов Л.* Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. – Т. 1.– СПб., 1869; 11. *Радлов В.* Опыт словаря тюркских наречий. –Т. 4. – СПб., 1899; 12. *Rasanen M.* Versuch eines etymologischen Worterbuch der Turksprachen. – Helsinki, 1969; 13. Літопис Руський. К., 1989; 14. *Clason G.* An Etymological Dictionnaary of pre-Thirteentin-Century Turkich. Oxford. 1972; 15. Словарь-справочник "Слова о полку Игореве". – Вып. 6. –Л., 1984; 16. *Menges K. H.* Das Čayatajıscbe in der persischen Darstellung von Mirzā Mahdi Xān. Wiesbaden 1956; 17. Словник староукраїнської мови тт. 1–2. – К, 1977–1978 р.; 18. Акты относящиеся к истории Западной России тт. СПб, 1846–1853; 19. Летопись самовидца. – К., 1878 р.; 20. Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. – К., 1853 р.; 21. Летопись Величка. В 4 томах. К., 1848–1864 рр.; 22. Central Asiatic Journal. 1973, т.17, №2–4, с. 140. The Haque-Wiesbaden; 23. Журнал Министерства Народного Просвищения. 1894р. №11; 24. Türk Ansiklopedisi. Cilt 8. İstanbul 1976; 25. Древнетюркский словарь. – Л., 1969; 26. Восточные источники по истории Восточной и Центральной Европы. М., – 1969; 27. *Menges K. N.* Glossar zu den Volkskundlichen Texten aus Ost-Türkistan 14. Band 14. Wiesbaden. 1954; 28. Восточнославянская ономастика. – М., 1972; 29. *Doerfer G.* Türkische und mongolische Elemente im neupersischen . Wiesbaden. 1963–1967; 30. *Смирнов Б. Л.* Махабхарата. – Ашхабад, 1981; 31. Персидско-русский словарь. – М., 1970.

Надійшла до редколегії 01.06.09